

П Р А Д М О В А

Як вядома, дыялекталогія на працягу доўгага часу не з'яўлялася спецыяльнай дысцыплінай са сваім аб'ектам і сваімі задачамі даследавання. Яна ўзнікла ў складзе этнаграфіі, таму што дыялектныя асаблівасці разглядаліся перш за ўсё як важная этнаграфічная прымета. У адпаведнасці з гэтым, паступова адасабляючыся ў складзе этнаграфіі ў якасці асобнага яе раздзела або нават выходзячы за межы этнаграфіі, курсы дыялекталогіі звычайна прадстаўлялі сабою агляд дыялектаў і гаворак данай мовы, які не зусім дакладна называўся іх класіфікацыяй. Гэта былі свайго роду каталогі з указаннем дыялектных асаблівасцей, уласцівых гаворкам розных тэрыторый. Дыялектная мова¹ ў пэўным тэрытарыяльным пункце як цэласная сістэма і тым больш мова ў цэлым з яе дыялектнымі разнавіднасцямі як своеасаблівая складаная сістэма (сістэма прыватных сістэм) аставалася па-за ўвагай дыялекталогіі.

Ідэя аб мове як сістэме была чужой мовазнаўству «дафаналагічнай» эпохі. У мовазнаўстве панавалі натуралізм. Таму спроба ўявіць мову як сістэму адсутнічала не толькі ў агульных курсах, але і ў апісаннях асобных гаворак. Атамізм быў характэрнай асаблівасцю дыялекталагічных апісанняў. Моўныя асаблівасці разглядаліся не ў сувязі з сістэмай мовы, без уліку іх функцыі, а таму і адрозніваліся па знешніх, часта неістотных прыметах. Напрыклад, у галіне гукавога боку мовы не адрозніваліся і даваліся ў адным радзе фанемы і іх варыянты, пазіцыйныя і непазіцыйныя (гістарычныя) чаргаванні і г. д. У выніку гэтага замест, напрыклад, 5—7 галосных фанем, уласцівых беларускім або рускім гаворкам, адзначаліся на роўных правах некалькі дзсяткаў галосных.

¹ Выраз «дыялектная мова» адпавядае рускаму «диалектная речь».

Сказанае аб развіцці дыялекталогіі як навуковай дысцыпліны наогул у поўнай меры адносіцца да беларускай дыялекталогіі. Першапачаткова дыялекталагічныя звесткі аб беларускіх дыялектах даваліся побач з этнаграфічнымі данымі, са звесткамі аб матэрыяльнай і духоўнай культуры ў розных частках беларускай моўнай тэрыторыі. Навуковыя асновы беларускай дыялекталогіі былі закладзены акад. Я. Ф. Карскім у вядомай яго працы «Белорусы» (т. II, ч. 1—3). Але яму ў поўнай меры была чужая ідэя аб сістэме мовы; ды і матэрыялу, нягледзячы на нястомную працу даследчыка, у той час было сабрана яшчэ не дастаткова. Істотным крокам наперад у напрацоўцы беларускай дыялекталогіі з'явіўся «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии» (М., 1915), складзены М. М. Дурнаво, М. М. Сакаловым і Д. М. Ушаковым. Асобны раздзел гэтай працы прысвечаны беларускай дыялекталогіі. Прадстаўленая ў ім групоўка беларускіх гаворак, нягледзячы на нешматлікі матэрыял, які быў у распараджэнні аўтараў, захоўвае ў асноўным сваё значэнне да нашага часу. Гэта групоўка ў далейшым была некалькі зменена і палепшана М. М. Дурнаво ў яго больш позніх працах («Очерк истории русского языка», 1924, «Введение в историю русского языка», Брно, 1927). Трэба адзначыць, што М. М. Дурнаво, асабліва ў пазнейшых працах, імкнуўся разглядаць дыялектныя асаблівасці як элементы сістэмы мовы.

За апошнія дзесяцігоддзі, асабліва ў пасляваенныя гады, беларуская дыялекталогія дасягнула вялікіх поспехаў. Велізарная работа праведзена па складанню Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы. Па «Праграме па вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» сабраны матэрыялы з 1174 населеных пунктаў. Складзена звыш 400 лінгвістычных карт. Разам з падрыхтоўкай Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы праводзілася вялікая работа па манаграфічнаму апісанню асобных беларускіх гаворак. Такіх манаграфій напісана больш 20, многія з іх выдадзены. Усё гэта дае магчымасць пачаць працу над стварэннем новага курса беларускай дыялекталогіі, які па магчымасці грунтаваўся б на сучасных уяўленнях аб дыялекталогіі як навуцы і адлюстроўваў бы ўсе сабраныя ў апошні час матэрыялы. Даная кніга з'яўляецца першай спробай пабудовы такога курса.

Для гэтай кнігі характэрна хоць бы тэарэтычнае супрацьстаўленне двух асноўных паняццяў сучаснай дыялекталогіі — дыялектнай мовы і дыялектаў (аб гэтым падрабязней гл. «Уводзіны», стар. 8—10). Дыялектная мова гэта — непасрэдная дадзенасць. Яна ў кожным даным пункце мае сваю пэўную сістэму. У розных пунктах сістэмы дыялектная мова

прадстаўляе сабою тоеснась у адных звеннях і рознась у другіх. Дыялекты прадстаўляюць сабою дыялектную мову на пэўнай, больш ці менш вялікай тэрыторыі, якая характарызуецца адносным адзінствам моўнай сістэмы. Дыялектная мова ў розных пунктах можа не адрознівацца або адрознівацца адной або некалькімі рысамі. Дыялекты ж звычайна адрозніваюцца адзін ад другога цэлым комплексам рыс. Таму дыялектная мова — у той меры, у якой яна ў розных пунктах адрозніваецца адной рысай,— можа быць прадметам класіфікацыі (правядзенне ізагласы па сутнасці і прадстаўляе такую класіфікацыю па той ці іншай моўнай рысе гаворак данай мовы). У процілегласць гэтаму дыялекты не могуць класіфікавацца, бо яны выдзяляюцца звычайна сукупнасцю рыс. Таму больш правільна гаварыць аб выдзяленні або групоўцы дыялектаў.

Даны курс працягвае традыцыю кнігі Р. І. Аванесава «Очерки русской диалектологии», дзе была зроблена першая спроба апісаць структуру рускай дыялектнай мовы (праўда, у адносінах толькі да фанетыкі) і даць групоўку рускіх дыялектаў. Гэта спроба мела істотныя недахопы (так, напрыклад, у працы не заўсёды дакладна размежаваны сінхранічны і дыхранічны аспекты, ненаціскны вакалізм пасля цвёрдых і мяккіх зычных разглядаецца без належнай сувязі адзін з другім, недастаткова размежаваны элементы фанетычнай сістэмы як такой і вымаўленне асобных слоў), якія, на жаль, не пераадолены і ў гэтай кнізе. Аднак такая пабудова курса дыялекталогіі з'яўляецца правільнай і перспектыўнай.

У гэтым выданні асноўная ўвага аддаецца апісанню структуры беларускай дыялектнай мовы на ўсіх асноўных узроўнях сістэмы мовы — фанетычнай, марфалагічнай, сінтаксічнай і лексічнай. Па адных з гэтых раздзелаў ёсць дастатковая колькасць матэрыялаў, таму яны распрацаваны больш падрабязна (напрыклад, фанетыка і марфалогія), па другіх укладальнікі мелі меншую колькасць матэрыялаў, таму яны распрацаваны менш дэтальна (напрыклад, лексіка). Неаднолькавы і характар распрацоўкі матэрыялаў па розных раздзелах. Тут вылучаецца сінтаксіс (просты сказ), у якім дыялектныя адрозненні разглядаюцца па іх тыпах.

Розны аб'ём фактычнага матэрыялу. У раздзелах фанетыкі, марфалогіі, сінтаксіса простага сказа і лексікі выкарыстаны матэрыялы, сабраныя для Дыялекталагічнага атласа. Пры апісанні ж адрозненняў у сістэме складанага сказа побач з найвышэйшымі матэрыяламі выкарыстаны запісы ўзораў дыялектнай мовы ў мінулым (у асноўным гэта пачатак ХХ стагоддзя).

Гэта тлумачыцца тым, што «Праграма» недастаткова ўлічвала сінтаксічныя з'явы ў галіне простага сказа і зусім не

арыентавала даследчыкаў на выяўленне асаблівасцей структуры складанага сказа. Своеасаблівы характар падачы матэрыялу ў раздзеле сінтаксіса тлумачыцца таксама спецыфікай сінтаксічнага матэрыялу і нявывучанасцю сінтаксіса наогул. Нельга не адзначыць, што сінтаксічны матэрыял упершыню ўключаны ў курс беларускай дыялекталогіі. Групоўка беларускіх дыялектаў у кнізе зроблена ў самым агульным, сумарным выглядзе, паколькі шматлікія карты Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы яшчэ належным чынам не вывучаны і не абагульнены.

У далейшым аўтары мяркуюць істотна перапрацаваць апісанне структуры беларускай дыялектнай мовы, а таксама даць больш поўны і грунтоўны выклад групоўкі беларускіх дыялектаў у адпаведнасці з распрацоўкай гэтага пытання ў Дыялекталагічным атласе беларускай мовы.

На працягу апошніх трох дзесяцігоддзяў падручнікі па беларускай дыялекталогіі не выходзілі. Пры гэтым не было па сутнасці сістэматычнага апісання структуры дыялектнай мовы ў папярэдніх дыялекталагічных работах. У сувязі з гэтым аўтары палічылі мэтазгодным выдаць гэту кнігу ў выглядзе «Нарысаў па беларускай дыялекталогіі».

Пашпартызацыя матэрыялу даецца па адміністрацыйнаму дзяленню, які існаваў на 1 студзеня 1962 г.

«Нарысы» напісаны супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук Беларускай ССР пад кіраўніцтвам доктара філалагічных навук прафесара Р. І. Аванесава. Аўтарская работа была размеркавана наступным чынам: Р. І. Аванесаў напісаў Прадмову, Уводзіны, Групоўку беларускіх гаворак; А. У. Арашонкава — Назоўнік § 98, 100, 106, 107, 110, Дзеепрыметнік, Дзеепрыслоўе, Прыслоўе; М. В. Бірыла — Націскны вакалізм, Кансанантызм; Н. Т. Вайтовіч — Ненаціскны вакалізм; П. М. Гапановіч — Складаны сказ; А. С. Грыгор'еў — Лексіку; А. А. Крывіцкі — Займеннік, Просты сказ; Ю. Ф. Мацкевіч — Дзеяслоў; А. Р. Мурашка — Назоўнік § 101, 103, 104, Прыметнік; Я. М. Рамановіч — Націск § 111, 118, 187 і Бібліяграфію; А. І. Чабярук — Назоўнік § 102, 108, 109, Лічэбнік; В. М. Шэлег — Назоўнік § 99, 105.
